

Šlosar, Dušan

[**Kučera, Karel. Jazyk českých spisů J.A. Komenského**]

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 1984, vol. 33, iss. A32, pp. 122-124

ISSN 0068-2705

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/100919>

Access Date: 17. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

zkreslilo pohled na systém nářečního lexika. Neuvádějí se však spisovná slova, vnikají do nářečí až v mluvě mladší generace.

Slovní zásoba dolnotrenčanská je podána nikoliv abecedně, ale ve věcných okruzích; z toho vyplývá, že jde jen o výběr slov, neboť ne vše se dá zařadit do některého okruhu. Velkých věcných okruhů je devět (neživá příroda, flóra, fauna, člověk, bydlení, zemědělství, odborné práce a řemesla, doprava, dědina a její život), a ty jsou dále rozděleny do celkem 60 menších onomasiologických skupin.

Zařazování jednotlivých slov do věcných skupin je někdy problematické. Jistě správně zařadil autor názvy obilí do zemědělství, nikoliv do oddílu botanických názvů, a dobytek do chovu domácích zvířat, nikoliv do fauny. Ale najdou se i slova, která by se dala zařadit jinak: např. v okruhu přírodních jevů je i *ukazovat (sa)* ‚zdát se, ukazovat se‘, na základě dokladu: *Ukazuje sa, že bude pekní deň*; zde ale patří do okruhu přírodních jevů jen kontext, nikoliv samo sloveso. Nebo *ruban'* ‚miesto v lese po zoťatých stromoch‘ bychom spíše zařadili do okruhu dřevařských prací než do oddílu neživé přírody. Ovšem takovým problémům se nevyhne žádný věcně řazený slovník.

Někdy se ve slovníku markantně ukazuje rozdíl mezi pojmovým tříděním (systémem) dnešním a starším lidovým, obřežujícím se ještě v jazyce. Např. v okruhu *Raslinstvo* jsou mj. podskupiny *Liečivé rastliny* a *Iné rastliny a kvety*. Přitom se do oddílu jiných rostlin dostaly i *čistec, krčičník, ochvatná zelina, stavová zelina, vredová zelina*, které už svým jménem ukazují, že se za léčivé pokládaly.

Uvnitř jednotlivých věcných skupin nejsou slova už dále tříděna onomasiologicky, ale podávají se abecedně. Má to své výhody i nevýhody. Hlavní nevýhodu — že se od sebe odtrhují synonyma — odstraňuje autor tím, že z řady synonym vybere jedno jakožto hlavní člen řady, a tam odkazuje na všechna ostatní; u ostatních synonym se odkáže jen na to hlavní. Např. u *brlát* ‚potloukat se bez cíle‘ se odkazuje na *bládit*, kde je uvedena celá synonymní řada: *brlát, falanguvat, hančárat, hauzírovať, lanfárit, motat (sa), šlajfuvať, tárat (sa), tulačit (sa), zblínať, zhánať, žbrlát*.

Zůstává však ta nevýhoda, že frazeologismy se uvádějí u základního slova, i když by svým smyslem patřily jinam. Např. v oddíle *Ľudský organizmus* je s. v. *oko* uvedeno rčení *už mu oči utekajú*, ‚dříme‘, které nám v oddíle *Fyziologické činnosti* s. v. *driemat* chybí. Podobně rčení *nemá ani žuče* ‚nemí se zlobit‘ je jen u slova *žuč* ‚žluč‘ atd.

Tyto poznámky, týkající se spíše formálního uspořádání slovníku, neubírají nic na jeho hlavním přínosu, kterým je spolehlivé zpracování nářečního lexika. Autor, který také vede práci na připravovaném Slovníku slovenských nářečí (jeho ukázkové číslo vyšlo v r. 1980), si důležitosti nářečního lexika pro výzkum slovenského lexika vůbec je dobře vědom. K tomu můžeme připojit, že stejně důležité je i pro výklad lexika ostatních slovanských jazyků, zejména pro slovanskou etymologii.

V dolnotrenčanských nářečích se najdou zajímavé archaismy. Např. *pršát* tu má původnější význam ‚pršet v drobných kapkách‘ (srov. etymologický význam ‚rozptylovat se v drobných částech‘ u Machka a etymologickou souvislost *pršet* a *prach*), kdežto spisovná čeština a slovenština znají už jen neutrální ‚padat — o dešti‘. Nebo č. *strouha*, slk. *struha* znamená už jen ‚(uměle vyhloubené) vodní koryto, kanál‘ a původnější význam ‚proud‘ uchovává jen demin. *stružka* ‚pramének‘. U základního slova jej však mimo stsl. hapax *struga* ‚proud‘ (tak StslS, proti S—A) a několik ojedinělých reliktní (dl. *tšuga*, pol. řeka *Struga*) dobře dokládá Ripkův slovník: *Okolo tejto skali tiekla silná struha*, ‚prudký tok, rychlý proud‘. Vše patří k sl. *str.*, ide. **sreu-*, ‚téci‘.

Najde se tu i dost zajímavých slov, poskytujících podklad k novým výkladům; poznámky o nich by ovšem přesáhly rámec recenze.

Tak i slovník, obsahující jen úzký geografický výřez slovenského nářečního lexika, dokládá jeho přínos pro výzkum slovenského lexika vůbec.

Eva Havlová

Karel Kučera: Jazyk českých spisů J. A. Komenského. Praha 1983, 131 str.

Kučerova monografie konečně splácí dluh české jazykovědy vůči Komenskému. Komplexní popis jazyka Komenského strukturně pojatý by ovšem musel být velmi rozsáhlý, a proto nám autor předkládá popis diferenční: jazyk Komenského srovnává s novou češtinou. Srovnání s dobovými vrstevníky Komenského by sice představovalo pohled plastičtější a specifičnost jazyka Komenského by tak vystoupila více do popředí, ale pro takové srovnání

nejsou ještě zdaleka vytvořeny objektivní předpoklady; jazyk oné epochy známe ve skutečnosti zatím jen obrysově.) Přitom si ovšem autor povšiml všech podstatných jevů ve všech plánech jazyka Komenského.

Hláskoslovné výklady se obírají mj. také samohláskovou kvantitou a ústí v konstatování, že skutečný úzus Komenského je těžko poznatelný vzhledem k tomu, že v tištěných dílech se obráží především úzus různých tiskáren a v rukopisech se kvantita označovala jen nedůsledně. Jeden důležitý zdroj však autor pomínl, a tím jsou časoměrné verše Komenského. Komenský zásady časoměrného básnění sám pro češtinu propracoval a vložil ve spise O poezi české. Při vlastní tvorbě se pak těmito zásadami důsledně řídil. Na tomto základě lze např. jednoznačně rozhodnout, že kvantita byla v koncovce dat. pl. *-ům*, nebyla však v koncovce nom. pl. maskulinu typu *šlepci*, nebyla v komparativních adverbii typu *divněji*, v imperativcech sloves typu *kupuj* a obdobně jednoznačně je možno vyřešit řadu dalších případů. (Viz Slosar 1977.) Obdobně na němž základě lze zhodnotit otázku zdvojených konsonantů ve slovech typu *vessělý* atd.

Oddíl Tvarosloví probírá soustavně deklinační i konjugační typy a upozorňuje na odchylky od novočeského stavu; ty vysvětluje zčásti historickým pohybem, zčásti jako dialektismy. Přitom nejvíce odchylek, a to nejen morfologických, vykazuje spis Moudrost starých Čechů. Ukazuje se tak, že tu ve skutečnosti jde o citaci promluv různé časové provenience, že nereprezentuje autorský jazyk Komenského. Jinak k účtyhodné analýze morfologického plánu lze mít jen nepodstatné připomínky detailní povahy. Např. zánik koncového *-v* v gen. pl. maskulinu nezačal už ve stadiu, kdy koncovka měla znění *-ov*. Předpoklady se vytvořily teprve diftongizací *ó > uo*, po níž by — při přetrvávající bilabiální výslovnosti koncového *-v* — vznikl „trifongický“ útvar *-uoy*; teprve v této chvíli začalo koncové *-v* zanikat. (Gebauerovy dva doklady gen. pl. *nyemczso* z Dal a od *muczzedlnyeko* z EvOl představují patrně jen grafický archaismus symbolizující písmenem *o* už diftongizované *uo*.) Lokál adjektiv typu *po starobylým* není výsledkem úžení *é > í* (u Komenského ostatně nepřesahujícího úzus BiblKral), nýbrž důsledkem nářečního morfologického splynutí lokálu a instrumentálu u maskulin a neuter. K nářečním moravským jevům je třeba dále připočítat sekundární imperfektivita typu *pomazovati*, *provtrovati*, *zařezovati*... Za morfologický jev, nikoli za syntaktickou elipsu je třeba pokládat neexistenci formantu *jest*, *jsou* v třetích osobách opisného pasíva. Dokud bylo opisné pasívum jen v préteritu, byl to jev obdobný tvarův préterita aktivního — *volal (jest)* : *volán (jest)*.

Syntaktická analýza upozorňuje na všechny podstatné dobové i individuálně autorské jevy. I zde je lepší nezakalkulovat od celkového obrazu jazyka Komenského nejružnější petrifikované reliktu a zvláštnosti přísloví z Moudrosti starých Čechů. Některé syntaktické jevy by bylo lze objektivněji zhodnotit z historické perspektivy, kdyby byl autor přihlédl k Bauerovu Vývoji českého souvětí (viz Bauer 1960). Jinak podle našeho názoru ústup shodných přívlasků, zejména typu *boží bázeň*, má patrně příčinu v jejich nejednoznačnosti, totiž v nemožnosti rozhodnout, zda běží o vztah subjektový, nebo objektový, apod., nikoli v generálním ústupu flektivního typu v češtině. Souhrnné posuzování znamená ovšem syntaktický oddíl spolehlivou a podrobnou charakteristiku větné i souvětí syntaxe Komenského.

Konečně oddíl Slovní zásoba analyzuje povahu slovníku Komenského, a to důsledně ze stylistického hlediska; všimá si tak zejména charakteristických přejímek z cizích jazyků a prvků nářečních. Vinou dosavadní nepropracovanosti historické slovtvorby mají však některá konstatování jen relativní platnost. Týká se to např. údajné slovtvorné ustálenosti adjektiv s příponami *-atý*, *-natý*, *-ovatý*, ale ve skutečnosti právě jejich dobová neustálenost umožnila, aby se z jejich středu vydělila adjektiva podobnostní se sufixem *-ovatý* (*kulovatý*) a ta se nakonec zvyraznila jednoznačným sufixem *-ovitý*, ale až později. Dále Komenského slovesa s prefixem *po-* stěží můžeme považovat za výsledek nářečního vlivu: jak v distributivní, tak v měřové funkci odpovídají dobovému stavu ve spisovném jazyce (viz Slosar 1981). — Ovšem autorovo zjištění o velkém podílu substantiv verbálních je skutečně potvrzeno širším diachronním pozorováním; skutečně střední doba znamená vrchol frekvence tohoto slovtvorného typu v textech. Zajímavé a reprezentativní (přes autorovu opatrnost) je sledování frekvence slovních druhů podle žánrů u Komenského a v nové češtině. Je přesvědčivé i s autorovými závěry; jen pro výrazně menší frekvenci adjektiv není třeba hledat zvláštní vysvětlení. Není to totiž jev specifický pro Komenského: frekvence adjektiv ve všech textech od staročeské doby postupně výrazně vzrůstá; souvisí to nejspíš se skutečností, že adjektiva jsou ze všech slovních druhů slovtvorně nejdynamičtější. (Dokonce i týž text žaltáře má v nové češtině asi dvojnásobně zastoupení adjektiv ve srovnání s verbí z rané doby staročeské.)

Kučerova monografie, vycházející z bohatého materiálu 21 českých děl Komenského, je významným počinem k poznání jazyka epochy. Její cena spočívá především v komplexnosti pohledu na všechny plány jazyka; ojedinělé možnosti jiné interpretace či jiného hodnocení některých morfologických, slovtvorných a syntaktických jevů, z nichž některé jsme tu explicitně naznačili, nezmenšují nijak hodnotu záslužné práce jako celku.

Dušan Šlosar

BAUER, J.: Vývoj českého souvětí. Praha 1960

ŠLOSAR, D.: Poznámky ke dvěma edičním otázkám. *Studia Comeniana et historica, VII*, 1977, 17, s. 65—69

ŠLOSAR, D.: Slovtvorný vývoj českého slovesa. Brno 1981, s. 75—80

Jaroslav Porák: Humanistická čeština (Hláskosloví a pravopis). Praha 1983, 171 stran.

Dosud relativně málo zpracované období ve vývoji češtiny se dočkalo prvního soustavného pohledu. Úctyhodný výchozí korpus 227 pramenů — tištěných i rukopisných — pokrývá rozsáhlé období od sklonku 15. století až do konce století 17. Překrývá se tedy autorův zorný úhel zčásti s epochou barokní, ovšem zcela ústrojně, protože její začátek představuje z jazykového hlediska právě vyvrcholení vývojových tendencí češtiny humanistické.

Po úvodu a obecné charakteristice českého jazyka a společnosti v 16. století rozvrhuje autor práci do dvou velkých oddílů. První, nazvaný K pravopisné kodifikaci humanistické češtiny, analyzuje grafickou praxi více než čtyř desítek tiskáren pražských, dále tiskáren v Plzni, Kutné Hoře, Mladé Boleslavi, v Bělé, Litomyšli, Litoměřicích, Prachaticích, Hradci Králové, Dobručicích, v Olomouci, Náměšti nad Oslovou, Ivančicích, Prostějově a tří tiskáren zahraničních (v Benátkách, Norimberku a Lešně). Už sám tento fakt znamená neocenitelnou pomoc pro příští editory humanistických textů. Tato část dále ukazuje počínající divergenci úzu tiskařského, který se stal posleze normou, a úzu pisařského, vždy značně konzervativního a pochopitelně méně jednotného. Velmi přesná a minuciózní analýza je v případě označování samohláskové kvantity doprovázena tabulkami, které sledují vybrané jevy statisticky.

Tento oddíl práce ukazuje, že po počáteční nejednotnosti, dané zčásti tradicí, zčásti různým stupněm technické vybavenosti tiskáren, se úzus začal sjednocovat. Důležitým obdobím tu byla 30. léta 16. století. Nečekaně významnou roli přitom sehrály první gramatiky, zejména Gramatika česká Beneše Optáta, Petra Gzella a Václava Philomatesa vydaná poprvé r. 1533 v Náměšti a později pak gramatika Blahoslavova, která sice tiskem nevyšla, ale přesto výrazně ovlivnila úzus ivančické a králické bratrské tiskárny. První gramatiky tedy měly nejen význam registrační, dokumentární, tj. ten, který v nich s odstupem doby nejčastěji hledáme, nýbrž i výrazný vliv normotvorný.

Úzus pisařů, touto kodifikační činností nezasažený, a proto odlišný, začal představovat jakousi stylistickou opozici normy knihtiskařské: grafický styl pro sdělení neveřejná nebo pro zápisy omezené časové platnosti.

Zatímco z první části budou nejvíce těžit editoři humanistických textů, druhá hlavní část, nazvaná K fonologické kodifikaci humanistické češtiny, řeší závažnou otázku, proč čtyři důležité hláskové změny, jež se v mluveném jazyce realizovaly na valně většině českého území, nepronikly nakonec do spisovné normy v plné míře, popř. vůbec. Jde o diftongizaci *ů > ou* v iničiální pozici, o protetické *v-* před *o*, o diftongizaci *ý > ej* a změnu *é > í*. Porák přesvědčivě ukazuje, že ve všech takových případech jde o záležitost stylistickou: progresivní podoby (včetně protetického *v-*) do spisovného jazyka pronikaly, a to postupně do literatury věcné, naukové (lékařské apod.) a do korespondence, kdežto abstrakta literatury náboženské jakožto slova stylisticky zbarvená zůstávala nejdéle v původním, archaickém znění. (Protože pak obrozená kodifikace vycházela právě z těchto děl vysokého stylu, především BiblKral, byly pro novou češtinu uzákoněny právě tyto v podstatě menšinové, příznakové podoby.) Při minuciózní analýze dospěl Porák k řadě zajímavých dílčích zjištění, například o hláskoslovných rozdílech v samých biblických textech: na jedné straně progresivnějších starozákonních, které reprodukují příběhy bližší všednímu životu, a na druhé straně novozákonních, v jejichž epistolách a evangeliích převládá slovní zásoba abstraktní.